

Lysning, brutna ben och kryckor

HÅKAN LIBY

Begreppet ”lysning” börjar allt mer falla i glömska och vissa av sederna som en gång var förknippade med pålysning av ett pars förestående vigsel kan idag förefalla gåtfulla och svåra att förstå. Avsikten med denna artikel och den därpå följande är att belysa hur lysningen en gång manifesterats och firats i uppländska bygder. En lång rad lokala seder och bruk har utvecklats vilket inte minst framgår av en ovanligt rik dokumentation av ”krycke-gransståt”, det vill säga lysningsfester, i Tillinge socken.

Lysning och hindersprövning

Lysning innebar ett offentligt tillkännagivande av att en man och en kvinna avsåg att ingå äktenskap. Redan i början av 1200-talet påbjöds i en påvlig skrivelse att lysning skulle ske ”förrän bröllopet hålles”.¹ Landskapslagarna innehåller bestämmelser om lysning och Upplandslagen, stadfäst 1296, är detaljerad i detta avseende:

Nu vilja man och kvinna sammanvigas; de skola säga till sin sockenpräst. Prästen skall tre söndagar i kyrkdörren kungöra, att dessa hjon äro fästa enligt landets lag, och att de vilja efter

kyrkans rätt sammanvigas. Om någon kommer inom lysningstiden, som känner något hinder i detta mål genom frändskap eller andlig skyldskap eller genom att hon eller han varit fäst vid någon annan, eller ock om någon känner någon annan sak, som kan hindra hjonelag, då får prästen ej sammanviga dem, förrän detta mål är prövat [...].²

Lysningen var således inte förknippad med den kyrkliga vigseln som blev obligatorisk först genom lagstiftning 1734.³ I praktiken innebar lysningen att församlingens präst vid huvudgudstjänsten, tre söndagar i rad, tillkännagav det planerade äktenskapet mellan de namngivna kontrahenterna. Var parterna skrivna i olika församlingar skedde lysning i respektive kyrka. Den huvudsakliga avsikten med lysningsperioden var att församlingsmedlemmarna skulle beredas tillfälle att påtala eventuella hinder för äktenskapets ingående, till exempel nära släktskap, redan ingånget äktenskap eller tvångsäktenskap. Men lysningen innebar också ett led i kyrkans folkfostran och möjlighet att kontrollera parternas kris-

tendoms-kunskap. Regelrätta lysningsförhör förekom i äldre tid och ännu vid 1800-talets slut levde förhören kvar i Dalarna.⁴

Etnologen Nils-Arvid Bringéus menar att den svenska lysnings-seden varit ett uttryck för den sociala kontrollen inför det förestående äktenskapet. Denna kontroll utövades såväl av samhällsinstitutioner, det vill säga stat och kyrka, som av olika samhällsgrupper. I grunden var det frågan om att upprätthålla en bestämd samhällsmoral relaterad till begreppen heder och skam, och människors strävan att hålla denna moral vid liv.⁵ Lagens krav på kyrkans lysning före äktenskap avskaffades 1969 och ersattes av hindersprövning i god tid före planerad vigsel. Hindersprövning, som handläggs av Skatteverket, är idag ett rutinmässigt folkbokföringsärendet och omgärdas inte, som gångna tiders lysning, av formaliserade och ibland spektakulära festseder.⁶ Möjlighet att få lysning i kyrkan kvarstår för par som så önskar men innebörden är idag en annan. Förutom själva kungörelsen om förestående äktenskap är det ett tillfälle för paret att få församlingens förbön.

Borgerliga lysnings-seder

Då tonvikten i det följande kommer att ligga på lysnings-sedernas uttryck i den folkliga traditionen finns det anledning att ge en bild av hur det vanligtvis gick till i borgerlig miljö under 1800-talets andra hälft och 1900-talet.

Det var viktigt att kungöra lysningen på ett sätt som uppmärksammades av så många som möjligt i fästmöns och fästmannens släktled och vänkrets. Ett sätt var att trycka och sprida små kort med information om lysningen och det stundande bröllopet. Med tiden blev det allt vanligare att i aktuell ortstidning sätta in en lysningsannons som innehöll kontrahenternas namn, tid och plats för lysningsmottagningen och ibland även uppgifter om när och var vigseln skulle äga rum. När lysningen förkunnades första gången i samband med församlingens huvudgudstjänst var det brukligt att fästfolket var närvarande i kyrkan.

Lysningsmottagningen eller lysningsvisiten blev snart ett givet inslag bland alla övriga bröllopsförberedelser. I sin mest utvecklade form kunde mottagningarna vara tre till antalet – en per lysnings-söndag – och platsen var företrädesvis fästmöns hem. De närmast anhöriga uppvaktade det blivande brudparet den första söndagen, medan mottagningarna de följande söndagarna var avsedda för övrig släkt och vänner. Det tidiga 1900-talets etikettsböcker ger en god bild av konvensansens stränga ramverk i detta sammanhang:

Nu brukar man i många familjer ej taga emot annat än första och andra söndagen, men fästfolket låta då kamrater m.fl. veta om detta så att dessa kunna uppvakta den andra söndagen. Ty en lysningsvisit anses inte som en tråkig visit. Dels träffar man många bekanta och blir rik-

Fig. 1. Nåldyna av siden och ylletyg med silkesbroderi och spetsar. Lysningspresent till Ingeborg Källström år 1882 från en av hennes tärnor, Anna Rydin (1863–1936), dotter till professor Herman Rydin (1822–1904) i Walmstedtska gården, Uppsala. Upplandsmuseets samlingar (UM 13549). Foto Upplandsmuseet.

ligt undfågna, dels tycka särskilt damerna det är roligt att beskåda lysningspresenterna – samt kanske också jämföra vad de själva givit och vad andra givit! Nästan alla presenter skickas upp till fästmöns familj, endast i undantagsfall tar man dem med sig. Lysningspresenterna stå på med vackra dukar täckta bord uppdukade hela tiden mellan första och tredje lysningen.⁷

Vid visiterna serverades vanligtvis te och kaffe samt bakelser, tårter och små smörgåsar. Till tårtan brukade man även servera starkvin. Längre fram på 1900-talet bjöds gästerna på enkel mat i någon form, till exempel en sallad eller piroger och ett glas vin.⁸ Det förekom tämligen ofta att fästmöns föräldrar gav en middag för fästmannens familj den första lysningssöndagen.⁹ Även när det gäller valet av lysningsgåvor

ger etikettsböckerna råd och anvisningar: ”I allmänhet bör en lysningspresent rätta sig efter ej blott gifvarens råd och lägenhet, utan äfven emottagarens ställning och för-mögenhetsvilkor”.¹⁰

Bland handböckernas många presentförslag i samband med lysningen nämns pengar, gärna i ”något trevligt kamouflage”, eller en check samt praktiska ting till det blivande hemmet. Tärnorna uppmanas att ge varsitt handarbete medan marskalkarna lämpligen slår sig ihop om en gåva (fig. 1).

Folkliga lysningsseder

I folklivsmaterialet finns, förutom skildringar av festfirande och gåvor, flera uppgifter om sedvänjor i samband med lysningen, stundom också med inslag av folketro. Det kunde till exempel vara betydelsefullt för

ett lyckligt äktenskap att paret tog ut lysning på rätt veckodag. Flera uppgifter ger vid handen att tisdag var en lyckodag i detta avseende. En annan meddelare nämner fredag som lämplig dag – men inte under julfastan.¹¹ Överhuvudtaget var det olämpligt att lysningen sammanföll med en fasteperiod då det kunde innebära att paret råkade ut för dåliga tider och fattigdom.

Enligt gammal tradition strävade man efter att förlägga lysningen till månens nytändning. Den allmänna uppfattningen var att månens faser hade direkt inverkan på fruktbarheten.¹² Ett återkommande talesätt som anspelade på planeringen av det stundande bröllopet var att det inte fick ”lysa i tom tunna”.¹³ Det innebar att det viktiga bröllopsölet borde vara bryggt vid tiden för lysningen.

Det blivande brudparets föräldrar och deras inblandning i lysningen skymtar ibland fram i folklivsuppteckningarna. Från Tuna socken uppges att brudens far skulle vara med vid lysningen och ge uttryck för att han var nöjd med sin blivande måg. Vid mitten av 1800-talet var det brudgummen och hans svärfar som gick till prästen och tog ut lysning men vid 1800-talets slut blev det vanligare att det blivande brudparet gick tillsammans. Men var fästmän omynndig skulle hennes far vara med.¹⁴

Metaforen ”brutna ben”

Under lång tid har uppfattningen rått att det blivande brudparet under lysningstiden

var utsatt för hård press. Bringéus går så långt att han kallar lysningen för ”kontrollstation” och avser då församlingsbornas och kyrkans granskning av parternas lämplighet att ingå äktenskap samt inte minst kontrollen av deras kristendomskunskap.¹⁵ Detta är sannolikt förklaringen till den allmänt vedertagna bilden att fästmän och fästmannen vid lysningens avkunnande i kyrkan, helt enkelt föll ned för predikstolens trappa och bröt benen. Det finns källor som visar att denna olycka inte bara ägde rum den första lysningsdagen utan i värsta fall alla tre gångerna prästen pålyste det stundande äktenskapet.

De äldsta kända uppgifterna om idén att fästfolket vid lysningen bröt benen i fallet från predikstolen kan spåras i bröllopskväden från 1600-talets andra hälft. Men det finns också andra källor som visar att metaforen anammats i alla sociala miljöer, även i kungliga kretsar. I ett brev daterat den 5 maj 1690 i Stockholm från konung Karl XI till kungliga rådet och fältmarskalken greve Rutger von Ascheberg förkunnas följande nyhet: ”H. K. R-s son Grefve Gustaf Assenberg föll igår ned från predikstolen; jag menar att Grefven skall väl låta curera sig för fallet utan fältskär, ty Fröken Beata Torstensson lärer väl vara det bästa plåster dertil.”¹⁶ Brevets kryptiska rader är helt enkelt en kungörelse om att det lyst för greven och hans fästmö Beata. Det finns många beskrivningar av lysningsseder i uppländsk

*T.v.: Fig. 2.
"Krycka" från
Sörbäck, Norrby
socken. Nordiska
museet
(NM 0122194).
Foto Olle Norling,
Upplandsmuseet.*

*Ovan: Fig. 3. Sockerskrin av trä med kniv och utdragbar låda.
Tensta socken. Lysningspresent 1862. Upplandsmuseets samlingar
(UM 10129). Foto Upplandsmuseet.*

bondemiljö och för det mesta nämns parets olycksamma fall från predikstolen. I folklivsuppteckningarna används ofta drastiska uttryck som att paret "ramla utför predikstolstrappan och bröt benen av sig".¹⁷

Kryckor och kryckebrev

*Då det lystes för de unga så fick de av bekanta kryttjebrev å då va grannt sirat mä blommor och hjärtan. Då det lystes första dan, sa de nämligen att de bröt lårbenet av sej, så då måste de ju ha kryttja. Då de fick presenter, sa de att de gav dem kryttja.*¹⁸

Så beskriver en bonde född 1860 i Huddunge socken sambandet mellan det blivande brudparets olyckliga fall från predikstolen och deras behov av stöd och hjälp från släkt

och vänner, det vill säga käpp och krycka att stödja sig på fram till bröllopet. Begreppet "krycka" stod alltså under lång tid för lysningsgåvor av skiftande slag. Men i vissa fall kunde det verkligen vara frågan om en krycka eller en käpp som dekorerats på något fantasifullt sätt vid överlämnandet. I Nordiska museets samlingar finns en naturväxt krycka från Norrby socken, drygt en meter lång med rejält, böjt handtag, som fungerat som symbolisk lysningsgåva (fig. 2).¹⁹

Många andra typer av kryckor/lysningsgåvor, finns bevarade eller nämns i folklivsuppteckningarna. Det kunde vara praktiska föremål till hem och hushåll eller prydnadsföremål av allehanda slag (fig. 3). I en uppteckning från Älvkarleby nämns att man gav två brännvinsglas som lysningspre-

Fig. 4. "Kryckebrev" (lysningsgratulation) daterat 24 maj 1840, från Norrbylle, Vaddö socken. Nordiska museet (NM 45472c). Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

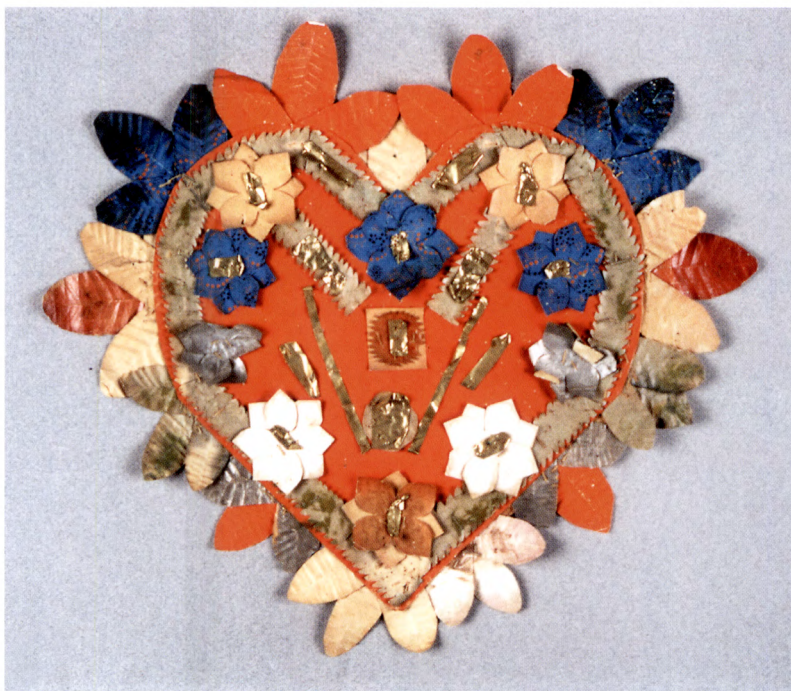

Fig. 5. "Kryckelev" (lysningsgratulation) i form av ett hjärta, utan gratulationstext, från Vaddö socken. Nordiska museet (NM 0045473a). Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

sent.²⁰ Från Söderfors uppges att man ofta gav ett täckte som stickats i båge – inte sällan ett samarbete mellan grannmororna.²¹

En typ av lysningsgratulation som är rikt representerad i hembygdsföreningarnas och museernas samlingar är de så kallade "kryckelev", en sed som kan ledas tillbaka till 1600-talet.²² Den främsta anledningen till att dessa gratulationstavlor bevarats är att de vanligtvis var mycket vackra och rikt dekorerade och ofta placerades på

väggen i ett representativt rum. Det finns goda skäl att hänföra kryckelev till kategorin folkkonst.

Kryckelev var merendels utformade på ett likartat sätt, försedda med fästmöns och fästmannens namn eller initialer, datum och årtal, en käpp och krycka – små kvistar eller av klippt papper i stiliserad form – centralt placerade, till exempel i ett hjärta, samt en vers med välgångsönskingar som undertecknats av givarna (fig. 4–5). I övrigt

är krycke breven prydda med silhuettklipp, pappersblommor, glanspapper, fransar och band. Några bevarade kryckebrev från Väd-dö socken är dekorerade på ett sätt så att de ger ett tredimensionellt intryck.²³

Gratulationsversen på ett kryckebrev till Eric Larsson och Cattrina Olsdotter, Viksta socken 1816 har följande inledning:

Jag med denna Kiäpp och Krycka nu mäd hialp dig kommer – nu och där.

*Gämte önskad Lycka Till En ung och hurtig man
Så att himmelen Er till komma mäd sin milda nåd
Utav Lifvet I då rönna sällhet uti råd och dåd
[...].*²⁴

Folkklivsforskaren Louise Hagberg nämner att kryckor och kryckebrev även användes på andra sätt, nämligen ”takryckor” som sattes upp på väggen eller i taket i det rum gästerna samlades i samband med lysningstillfället men också i anslutning till själva bröllopet.²⁵

Kryckegransstätt

”Lysningsöl”, ”kryckegransfest”, ”krycke-stätt” och ”kryckegransstätt” är några vanliga namn på uppslupna lysningsfester som beskrivits i målade bilder från många olika håll i Uppland.

*Så ställde ungdomarna te mä kryttjstätt för te’
fira de som sä hade lyst för. Då va en gran som
bara va två grenar kvar oppåt å dä drogs dit
på en vagn eller kälke, allt som årstiden var, å
följet som va mä va fint klädda å hästarna fint
utstyrda mä förriddare å så reste de kryttjgran*

*utanför brudens hem å överst i toppen va deras
namn å en i följet skulle vara som präst å höll tal.
Å så blev dä dans. (Meddelat av bonden G.
F. Lövgren, född 1860, Huddunge socken).*²⁶

Beskrivningen ovan innehåller alla de komponenter som återkommer i krycke-stättsskildringar från Uppland men också från Västmanland, Dalarna och Gästrik-land. I centrum för festligheterna står all-tid framdragningen, ofta i procession, och resningen av en ”kryckegrans”, ibland ett par granar, vanligtvis i samband med den första lysningsdagen. Inte sällan påbjöd traditionen att kryckegransen skulle vara en ”dubbelgran”, det vill säga två granar som vuxit så att de hade en stam nedtill.²⁷

Från Norrby socken har nedtecknats att ”kryckjan”, den höga granspiran, restes den tredje lysningsdagen vid den gård där lysningskalaset hölls. Granspiran skulle vara så hög som möjligt och avbarkad men med kvarlämnad grantopp. Överst i toppen fästades en transparang med det blivande brudparets namn. När granen var rest blev det traktering för alla som kommit med kryckan och hjälpt till att resa den.²⁸

En annorlunda skildring av lysningsse-den som gäller sjöfolk och lotsar har beskri-vits i en uppteckning från Öregrund, med-delad av en sagesman född 1859. Den första lysningsdagen, då fästfolket ”ramlat utför predikstolstrappan”, sattes två parallella stänger upp utanför den blivande brudens

hem. Linor spändes från stängernas toppar ned till marken så att ett kors bildades. Sedan sattes alla möjliga flaggor och vimplar på linorna.²⁹

De spektakulära lysningssederna hade under lång tid en mycket stark ställning i uppländsk bondemiljö. Kryckeplansfester i olika former tycks ha hållits vid liv ett gott stycke in på 1900-talet, i synnerhet i sydvästra Uppland.

Noter

- 1 Bringéus 1987.
- 2 Bondeson 1988, s. 65.
- 3 Bringéus 1987, s. 88.
- 4 Bringéus 1987, s. 89.
- 5 Bringéus 1969.
- 6 www.skatteverket.se (Före vigseln – hinderprövning).
- 7 *Husmoderns lexikon för etikett och god ton* 1939, s. 63.
- 8 Uddenberg 1985, s. 78.
- 9 *Husmoderns lexikon för etikett och god ton* 1939, s. 64.
- 10 Correas 1905, s. 178.
- 11 ISOF 303:822 a. Torstuna. Thorsén och ISOF 12495. Fasterna, V. Svensk.
- 12 Bringéus 1987, s. 91.
- 13 ISOF 20842. Börje och Åkerby. E. Tapper och ISOF 12495. Fasterna, V. Svensk.
- 14 ISOF 17204. G. Wallentin och ISOF 12495. Fasterna, V. Svensk.
- 15 Bringéus 1993, s. 33 ff.
- 16 Hagberg 1915, s. 130 ff.
- 17 Liby 2001, s. 34 ff.
- 18 ISOF 9101, Huddunge socken. E. Lagergren 1935.
- 19 NM.0122194. Förmedlare Sigurd Erixon 1914.
- 20 ISOF 7282. E. Villner.
- 21 ISOF 27755. A. Björkman.
- 22 *Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet i Upsala*, s. 79.
- 23 T.ex. NM.0045472 b och e.
- 24 Kryckebrev i Upplandsmuseets samlingar; Liby 2001, s. 35.
- 25 *Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet i Upsala* 1926, s. 79.
- 26 ISOF 9101. E. Lagergren.
- 27 ISOF 25496 Nora socken. S. Ohlsson.
- 28 Hagberg 1915, s. 141.
- 29 ISOF 15232. R. Broberg.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ISOF, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala: Folklivsuppteckningar om lysnings seder i Uppland.

Nordiska museet:

Föremål och kataloguppgifter.

Upplandsmuseet:

Föremål och kataloguppgifter.

Litteratur

- Bondeson, Lars: *Seder och bruk vid bröllop*. Stockholm 1988
- Bringéus, Nils-Arvid: "Lysning" *Fataburen* 1969. Stockholm 1969.
- Bringéus, Nils-Arvid: *Livets högtider*. Stockholm 1987.
- Bringéus, Nils-Arvid: "Bröllops seder i Sverige – en översikt" *Kulturen* 1993. Lund 1993.
- Correus, Carl: *Umgängeslivets lexikon. Praktisk uppslagsbok för god tons bevarande inom det moderna samlivets alla förhållanden*. Malmö 1905.
- Hagberg, Louise: "Käpp och krycka och kryckeståt" *Fataburen* 1915. Stockholm 1915.
- Husmoderns lexikon för etikett och god ton*. Stockholm 1939.
- Liby, Håkan: *Uppland rustar till fest. Från vaggan till graven och året runt*. Uppsala 2001.
- Uddenberg, Agneta: *Rätt sätt*. Stockholm 1985.
- Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet i Uppsala* red. Sigurd Erixon. Stockholm 1926.

Håkan Liby är fil. dr h.c. vid Uppsala universitet och tidigare landsantikvarie och chef för Upplandsmuseet.